

Педагогічний ретродосвід

УДК 821.111.09 Шекспір – 051 Стороженко

Микола Стороженко – педагог, літературознавець, дослідник творчості Шекспіра

До 185-річчя від дня народження

Олександр МІХНО,

кандидат педагогічних наук, директор Педагогічного музею України,
ORCID 0000-0002-5271-9530

У статті окреслено основні етапи життєвого і творчого шляху Миколи Ілліча Стороженка – історика літератури, літературознавця, а також на основі аналізу його статей про творчість Шекспіра висвітлено внесок ученого у становлення наукового шекспірознавства.

Ключові слова: Микола Ілліч Стороженко, історія літератури, шекспірознавство.

Підходи істориків літератури та літературознавців до вивчення біографії та творчості Шекспіра змінюються доволі швидко. Проте духовно-естетичні проблеми, порушені в трагедіях і комедіях Шекспіра, як і раніше, приваблюють лінгвістів і літературознавців, режисерів та акторів, звичайних любителів літератури. За різними аспектами вивчення феномена класики англійської літератури наявна розлога бібліографія. Гідне місце у цьому списку (тисячі публікацій, сотні дисертаційних досліджень та монографій) посідають праці Миколи Ілліча Стороженка – першого українського дослідника, який вивчав творчість Шекспіра за оригінальними документами, що зберігалися у Британському музеї та інших книгозбірнях Англії, часто бував на батьківщині Шекспіра, захистив магістерську та докторську дисертації про попередників великого драматурга.

Народився М. І. Стороженко 22 травня 1836 року в родовому маєтку матері в селі Іржавець Прилуцького повіту Полтавської губернії. Тут минуло його дитинство до десятирічного віку, коли сім'я

переселилася в село Мармизівку Лохвицького повіту тієї самої губернії. Середню освіту здобув у Київській 1-й гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю. Протягом 1855–1860 років навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету. Для майбутнього історика літератури особливо повчальними були лекції Ф. Буслаєва та О. Бодяньського. Як відомо, Ф. Буслаєв – один із перших у російському літературознавстві представників порівняльно-історичного методу вивчення літературних творів. Явища російської літератури трактував у постійному зіставленні з подібними явищами літератури європейської. Під впливом Ф. Буслаєва було написано ще університетську статтю М. Стороженка «Розбір «Малоросійського Літературного Збірника», надруковану у вересні 1859 року в журналі «Отечественные Записки». Тож його першу літературну працю було присвячено дорогому рідному слову, українським народним переказам, загалом українському художньому генію. Спочатку свої наукові інтереси М. Стороженко пов'язував зі славістикою, чому, безперечно, сприяли його українське походження, ґрунтовне знання польської мови та вплив українського філолога-славіста О. Бодяньського. Зазначимо, що М. Стороженко був палким прихильником театру, який відіграв вирішальну роль у визначенні його наукових інтересів [1]. Тоді в московському Малому театрі в постановках шекспірівських п'єс блискуче грав актор І. Самарін, якому були притаманні проникливий підхід до характерів драматурга, уміння осягати їх сутність, осмисленість кожного кроку, жесту та руху на сцені. Під впливом віртуозної гри цього актора М. Стороженко починає цікавитися творчістю Шекспіра. Посилив цей інтерес і О. Бодяньський, який теж надзвичайно цінував великого англійця. Очевидно, на знак вдячності вчителів, докторську дисертацію М. Стороженко присвятив саме О. Бодяньському.

Перші роки викладацької діяльності молодого вченого пройшли в Олександрівському військовому училищі та Першій московській жіночій гімназії, в якій 1864 року він прочитав п'ять публічних лекцій про Шекспіра, що мали неабиякий успіх. З метою вивчення творчості геніального драматурга та англійської драми він здійснив чотири поїздки до Англії (у 1864, 1867–1869, 1873 та 1877 роках), з яких друга продовжувалася два роки і була особливо значущою. Це дворічне перебування в Англії мало вирішальний вплив на спрямування наукових інтересів М. Стороженка, саме воно сприяло становленню його як шекспірознавця. Головний підсумок цієї поїздки – дві наукові праці: «Шекспірівська критика в Німеччині» (1869) та магістерська дисертація «Попередники Шекспіра. Т. I» (1872).

Зазначимо, що у період, коли М. Стороженко почав ґрунтовно вивчати Шекспіра, європейське шекспірознавство починало досліджувати драматурга за допомогою порівняльно-історичного та філологічного методів. Цими методами користувався і М. Стороженко. У статті «Шекспірівська критика в Німеччині» підбито підсумки розвитку німецького шекспірознавства за столітній період, починаючи з Г. Лессінга і до Г. Рюмеліна. Автор критикує прийоми філософської критики Г. Ульріці та Г. Ретшера, які спиралися на гегелівську естетику, доводячи на прикладі аналізу «Ромео і Джульєтти» та інших драм хибність цих прийомів, характеризуючи їх як спроби «закувати кипуче, безкінечно різноманітне життя творів Шекспіра у формули гегелівської філософії, чи, говорячи словами Гете, низати його на убогі шнурки різних ідей» [6, с. 49]. У цій праці М. Стороженко надає цінні методологічні вказівки для справжнього шекспірознавця, який із «зачарованого кола різноманітних філософських течій і суб'єктивних фантазій, захотів би вийти на «чисте поле фактичного вивчення» [6, с. 124]. Такий шекспірознавець, на його думку, повинен мати ґрунтовну освіту, розвинений естетичний смак і тонке поетичне чуття, свої дослідження має базувати на принципах історичної критики і порівняльно-історичного методу, вивчення Шекспіра має всебічно охоплювати всю діяльність драматурга у повному обсязі.

М. Стороженко рішуче заперечував підхід філософської критики до художнього твору як до чогось абстрактного, що зависло у повітрі, не має коренів у минулому і не спрямоване в майбутнє. Він прямує принципово іншим шляхом, надаючи винятково важливого значення детальному історичному вивченню розвитку англійської драми. Так він переконався в необхідності вивчення генези шекспірівської творчості і зрозумів важливість дослідження попередників Шекспіра. Цим попередникам, а саме Д. Лілі, К. Марло та Р. Гріну, і було присвячено дві його дисертації: «Попередники Шекспіра. Епізод з історії англійської драми в епоху Єлизавети. Т. I. Лілі і Марло» (1872) та «Роберт Грін. Його життя і твори» (1878).

Обидві дисертації є цінним внеском у науку. Перша дала молодому вченому можливість отримати звання доцента кафедри загальної літератури в Московському університеті. Після захисту докторської дисертації М. Стороженко став екстраординарним професором кафедри, а його ім'я – відомим у європейській науці. Нове Шекспірівське Товариство (New Shakespeare Society) у Лондоні, враховуючи заслуги М. Стороженка у вивченні англійської драми, обрало його своїм віце-президентом, а в 1881 році працю про Р. Гріна було видано англійською.

Наголосимо, що після захисту першої дисертації М. Стороженко практично щороку пише чи то статтю про драматурга, чи передмову і примітки до видання перекладного твору про Шекспіра, чи рецензії на нові явища шекспірівської літератури. Його заповітною мрією було написати монографію про Шекспіра, чого, на жаль, не сталося. Яким би був цей твір, ми можемо уявити, аналізуючи праці, які можна розглядати як окремі розділи монографії. Такою є, наприклад, стаття «Сонети Шекспіра в автобіографічному відношенні» (1900), в якій М. Стороженко, викладаючи автобіографічне значення сонетів, наголошує: «Слід відрізнати відчуття випадкові і мимовільні від відчуттів характерних і постійних, що залишили глибокий слід у душі поета. Головна різниця між останніми і першими полягає в їх повторюваності в самих сонетах і, по-друге, у розвитку їх мотивів у драмах. Лише за такого прийому вивчення може з'ясуватися більшою чи меншою мірою їх автобіографічне значення» [6, с. 322–323]. Аналізом самих сонетів і зіставленням їх з деякими місцями драм Шекспіра автор відкриває читачу особистість драматурга, проливаючи світло на його життя, душевній тривоги, світлобачення: «Відправною точкою як для вивчення драм Шекспіра, так і його характеру, мають слугувати сонети, і якщо Шекспір, як творець Гамлета, Макбета і Ліра, вселяє в нас благоговіння перед його генієм, то Шекспір сонетів, палкий, захоплений, який то б'ється в пугах негідної пристрасті, то спокутує провину щирим розкаянням і при цьому постійно прагне вперед до ідеалу моральної рівноваги, правди і гуманності – вселяє в нас високу повагу до свого характеру і гарячу симпатію до своєї моральної особистості» [6, с. 339].

Своєрідним продовженням щойно цитованої статті стала наступна – «Шекспір і література епохи Відродження», в якій учений, вірний своєму методу широкого історико-культурного висвітлення досліджуваного предмета, виокремлює ідеї Шекспіра, що ріднять його з великою епохою Відродження. Автор подає надзвичайно цінні аналогії ідей Шекспіра з ідеями Е. Роттердамського, Т. Мора, Ф. Рабле та інших великих письменників і мислителів Відродження, і в такий спосіб висвітлює піднесені релігійні переконання поета, позбавлені усіялого догматизму і нетерпимості, уявлення драматурга про людську гідність без національних і станових відмінностей, його світлу життєрадісність, протилежну суворому

середньовічному аскетизму, і, зрештою, його політичні переконання, в яких немовби вчувається відгосл визвольних тенденцій Е. Боесі, Ф. Готмана, Ю. Ланге та інших французьких гуманістів XVI ст.

Цікаве трактування окремих п'єс Шекспіра знаходимо в етюдах, присвячених «Макбету», «Королю Ліру» і «Ромео та Джульєтті». Зміст етюд про «Макбет» – час виникнення п'єси, її джерела, побудова та хід дії, характери Макбета і леді Макбет, а також дургорядних дійових осіб трагедії, історія її постановки на сцені та найпомітніші виконавці головних ролей. Інакше побудовано статтю «Король Лір», призначення якої – бути прологом до читання п'єси, але й тут автор оригінально висвітлює характер Ліра, наголошуючи на моральній метаморфозі, просвітлення як результаті перенесених ним нещастя. Свій погляд на трагедію «Ромео та Джульєтта» М. Стороженко висловив ще у статті про шекспірівську критику, полемізуючи з представниками філософського напрямку Г. Ульріці, Г. Ретшером та Г. Гервінусом, нездатними, на його думку, досягнути цю найбільш поетичну з усіх любовних трагедій. «Висока поезія цього кохання, – зазначає вчений, – залишається закритою книгою для філософа, який бачить у світі не людей, а рухомі уособлення моральних понять, і дивиться на їх боротьбу і страждання з такою ж відстороненістю, з якою астроном вивчає рух світл небесних» [6, с. 41]. Г. Гервінусу автор докоряє крайньою черствістю тієї моралі, яку він, аналізуючи трагедію, нав'язує Шекспіру: ця мораль наказує не дуже сильно кохати, оскільки надмірне кохання саме себе руйнує. «Але Шекспір був далекий від подібних теорій щастя, – заперечує М. Стороженко. – Глибокий знавець людської природи, він дуже добре знав, що в житті кожного серця є той урочистий момент, коли воно з непереможною силою урочисто прагне назустріч іншому серцю; він знав, скільки чарівної поезії в цьому прагненні, наскільки воно підносить людину і робить її життя повнішим і щасливішим» [6, с. 88–89].

Статтю «Психологія кохання і ревності у Шекспіра» присвячено аналізу всіх відтінків пристрасті, які зображує Шекспір у таких несхожих один на одного образах Клеопатри, Джульєтти, Дездемони, Міранди та ін. Особливої цінності цьому аналізу надає цікава спроба критика дошукатися і тут особистих поглядів Шекспіра. Зіставленням і порівнянням різних його драм, що торкаються цієї теми, встановлюється погляд Шекспіра на кохання і на його значення у світі: «Вірючи в любов, як у благодієвну стихійну силу, яка освіжає собою моральну атмосферу людства, Шекспір гаряче обстоював права людського серця» [3, с. 48]. Далі М. Стороженко переконливо зближує шекспірівське зображення ревності з особистими почуттями, стражданнями і випробуваннями великого драматурга, показуючи, як «в його драмах нерідко чуються вистрадані ноти, трапляються вірші, на котрих немовби запеклася кров його серця» [там само]. Крім того, зображаючи почуття, душевний стан героїв Шекспіра як загальнолюдські,

М. Стороженко «наближав» англійського драматурга до вітчизняного читача.

Надзвичайно цікаві, значною мірою слушні й сьогодні, деякі методичні рекомендації М. Стороженка щодо навчально-методичної літератури для середньої школи, висловлені ним у статті «Шкільний Шекспір» – рецензії на однойменне видання П. Польового [6, с. 383–396]. Ця книга з серії «Бібліотека шкільних класиків» містила переклад «Гамлета» російською мовою, біографію Шекспіра та критичні нариси про нього В. Белінського та І. Тургенєва. Загалом позитивно оцінюючи запропоноване гімназістам видання, рецензент водночас застерігає від непродуманого подання навчального матеріалу, що виявилось, на його думку, в невдало підібраному перекладі драми Шекспіра, суперечливості поданих фактів біографії драматурга, складності критичних нарисів, а отже їх невідповідності віковим особливостям учнів. Натомість М. Стороженко закликає у навчальних виданнях для середньої школи суворо дотримуватися історичної правди та враховувати вікові особливості гімназистів: біографію письменника потрібно подавати лише на основі перевірених фактів, без необґрунтованих припущень і неперевірених гіпотез, а критичний матеріал про творчість митця має бути не лише зрозумілим учням, а й спонукати їх до роздумів та формування власних поглядів на літературних творів.

Зауважимо, що М. Стороженко як шекспірознавець не обмежувався лише друкованими працями, а й читав курси лекцій. У 1878–1879 роках він виступив з курсом «Історія шекспірівської критики», що є оглядом еволюції поглядів на творчість Шекспіра і на методи її вивчення в Англії, Німеччині, Франції та Росії. Пізніше цими лекціями він розпочинав свій курс про Шекспіра.

Як справжній учений, М. Стороженко в оцінці творчості великого драматурга був безпристрасним істориком і об'єктивним критиком, керуючись виключно науковими фактами і природженим художнім чуттям. На перший план він висував історичне вивчення творчості Шекспіра у тісному зв'язку з його епохою та історією англійської драми. Основним методом вивчення спадщини драматурга М. Стороженко вважав порівняльно-історичний, водночас застерігаючи від думки, що застосування цього методу вичерпується завданням критика та історика літератури. На його думку, історична критика є необхідним підґрунтям для наступного психологічного і естетичного аналізу. Цих принципів учений послідовно дотримувався в усіх своїх наукових працях. Ретельне фактичне вивчення з історичного і порівняльного погляду було для нього вихідним пунктом будь-якого дослідження. Потім, залежно від предмета аналізу, він стає то прискіпливим філологом, то проникливим психологом, то блискучим біографом, то вишуканим естетом.

Ще за життя М. Стороженко мав почесну репутацію видатного знавця і дослідника Шекспіра. Крім викладацької діяльності та друкованих праць,

Микола Ілліч сприяв вивченню і популяризації творчості класика англійської літератури й іншими способами. Він був незмінним консультантом постановок шекспірівських п'єс у московських театрах, переклади творів драматурга чи праць про його творчість рідко обходилися без участі М. Стороженка, зокрема він рецензував російські переклади праць шекспірознавців Г. Брандеса, Е. Даудена, М. Коха, Р. Жене, які друкувалися з його доповненнями і коментарями.

Отже, М. Стороженко поставив вивчення творчості Шекспіра на наукову основу, встановивши основні методологічні прийоми дослідження спадщини видатного драматурга. Вчений у своїх працях намагався встановити зв'язки літературного твору з відповідною епохою, з духом часу. За життя він опублікував понад 80 наукових праць, які є взірцем поєднання глибини і науковості дослідження з доступністю і вишуканістю викладу.

Паралельно з науковою і викладацькою роботою в університеті М. Стороженко активно займається просвітницькою і громадською діяльністю. В 1872–1888 роках читає лекції із загальної літератури на Вищих жіночих курсах, з 1888 року – лекції з історії драми в театральному училищі при Малому театрі. З січня 1893 р. до жовтня 1902 р. виконує обов'язки бібліотекаря Румянцевського музею, де з його ініціативи було засновано загальнодоступну науково-популярну бібліотеку. У січні 1891 року М. Стороженко обрали дійсним членом московського відділу Театрально-літературного комітету, а з 1893 р. – головою комітету. Він був одним з ініціаторів видання журналу «Артист» (1889–1895) і його постійним автором. У 1894 році був обраний головою Товариства любителів російської словесності, а в 1899 році – членом-кореспондентом відділення російської мови і словесності Російської академії наук [5]. Професор товаришував з багатьма відомими діячами культури і мистецтва: Л. Толстим, К. Тімірязєвим, М. Сеченовим, М. Ковалевським, М. Ермоловой, В. Розановим. Його квартира була літературним центром Москви [1].

Об'єктами наукових інтересів М. Стороженка, героями його статей, крім Шекспіра, є Дж. Бруно, Сервантес, Байрон, Гете, Пушкін, Лермонтов. Він надзвичайно цінував Т. Шевченка як особистість і глибоко національного поета, тривалий час на основі архівних матеріалів досліджував його біографію, публікуючи результати цих досліджень в періодичній пресі, зокрема у журналі «Киевская старина». Всього він опублікував сім статей, присвячених Кобзареві: «Геніальний бідолаха» (1897), «Перші чотири роки заслання Шевченка» (1888), «Щепкін і Шевченко» (1888), «Нові матеріали для біографії Шевченка» (1893, 1898, 1900), «Дрібниці з біографії Шевченка» (1898) [4].

На початку 1896 року вчений втратив дружину, яку гаряче кохав. З цього моменту його здоров'я погіршилося. Останні роки життя він провів прикутим до інвалідного крісла. Вийшовши у

відставку, повернувся на рідну Полтавщину і помер у своєму маєтку в селі Мармизівка 25 січня 1906 року.

Уже після смерті М. Стороженка, відповідаючи на прохання його племінника, який працював над біографією професора, надіслати спогади, Лев Толстой напише: «Одне могу сказати – і абсолютно щиро, – що він завжди пробуджував у мені, крім інтересу спілкування з високоосвіченою людиною, і особливо у царині словесності, яка мене завжди цікавила, – він сам, як людина, завжди пробуджував у мені найкращі та дружні почуття...» [7, с. 148–149].

Список використаних джерел

1. Бороздина, П. А. Николай Ильич Стороженко: К вопросу о русско-украинских культурных связях. *Вестник Воронежского государственного университета*. Серия «Гуманитарные науки». 2002. №2. С. 53–59
2. Николай Ильич Стороженко. Киевская старина. 1901. Т. LXXV, декабрь. С. 478–484.
3. Розанов, М. Н. Николай Ильич Стороженко – первый русский шекспиролог. *Журнал министерства народного просвещения*. 1906. Ч. VI, ноябрь. Отд. IV. С. 31–62.
4. Под знаменем науки: Юбилейный сборник в честь Николая Ильича Стороженко. М., 1902. 743 с.
5. Стороженко Николай Ильич. *Русский биографический словарь: сетевая версия [Электронный ресурс]*. Режим доступа: <http://www.rulex.ru/01180532.htm>.
6. Стороженко, Н. И. *Опыты изучения Шекспира*. М., 1902. 411 с.
7. Толстой, Л. Н. *Полное собрание сочинений* : В 90 т. Юбилейное издание (1828–1928). Серия 3 : Письма / Под общ. ред. В. Г. Черткова. М.; Л. : Гос. изд-во. Т. 75–76: Письма, 1904–1906. 1956. 360 с.

О. MIKHNO

Mykola Storozhenko – teacher, literary critic, researcher of Shakespeare's works To the 185th anniversary of his birth

The article describes the main stages of life and work of the historian of literature, literary critic Nicolay Storozhenko, on the basis of his articles on the works of Shakespeare as its contribution to the academic Shakespeare studies.

Keywords: Nicolay I. Storozhenko, history of literature, Shakespeare.